

УКРУПНЕННЯ ШКІЛ У ХХІ СТОЛІТТІ В УКРАЇНІ: ПЕРЕВАГИ І ВТРАТИ

М. І. Степаненко

Схарактеризовано державну освітню політику укрупнення сільських шкіл в Україні як реальний ефективний шлях виходу із кризової ситуації, спричиненої демографічною кризою, низькою якістю освіти учнів, затратністю бюджетного фінансування малокомплектних шкіл. Представлено позитивний досвід укрупнення навчальних закладів різних країн шляхом організації шкіл-хабів, магнітних і центральних шкіл, ресурсних центрів тощо. Привернено увагу до «пілотного» проекту створення великих опорних шкіл в Україні, у рамках якого відібрано двадцять чотири найкращі середні навчальні заклади, що фінансуватимуться не лише бюджетним коштом, а й за підтримки міжнародних партнерів-донорів; з'ясовано основні принципи укрупнення сільських шкіл, проаналізовано переваги й застереження щодо цього складного та суперечливого процесу в українських реаліях.

Ключові слова: укрупнення шкіл, принципи укрупнення шкіл, опорні школи (школи-хаби), малокомплектні школи, переваги і застереження укрупнення шкіл.

Stepanenko N. I. Consolidation of schools in the XXI century in Ukraine: advantages and losses
Рассматривается государственная образовательная политика сельских школ в Украине как реальный эффективный путь выхода из кризисной ситуации, вызванной демографическим кризисом, низким качеством образования учащихся, затратностью бюджетного финансирования малокомплектных школ. Представлен позитивный опыт укрупнения учебных заведений разных стран посредством организации школ-хабов, центральных школ, ресурсных центров и т.п. Обращено внимание на «пилотный» проект создания больших опорных школ, в рамках которого отобраны двадцать четыре наилучшие средние учебные заведения, финансирующиеся не только за счет бюджетных средств, но и при поддержке международных партнеров-доноров; охарактеризованы основные принципы укрупнения сельских школ, проанализированы преимущества и потери относительно этого сложного и противоречивого процесса в украинских реалиях.

Ключевые слова: укрупнение школ, принципы укрупнения школ, опорные школы (школы-хабы), малокомплектные школы, преимущества и предостережения укрупнения школ.

Stepanenko M. I. Consolidation of Schools in the XXI-th Century in Ukraine: Advantages and Disadvantages

In this paper state policy of the schools integration is discussed as the real and effective way out of crisis caused by the demographic crisis, poor quality of students' knowledge, costly maintaining budget for small schools. This paper presents the positive experience of integration of educational institutions in the different countries into hub-schools, central schools, resource centers. A great attention is paid to the "pilot" project of creating large hub schools where 24 best secondary schools were selected and financed not only from the budget, but also were established with the support of international partners; the main principles of consolidation of rural schools, the benefits and losses with respect to this complex and contradictory process in the Ukrainian realities were analyzed.

Keywords: consolidation of schools, the principles of integration of schools, basic schools (school-hubs), small schools, the benefits and losses of schools consolidation process.

Школа – це майстерня, де формується думка молодого покоління, треба міцно тримати її в руках, якщо не хочеш випустити із рук майбутнє.

Анрі Барбюс

Степаненко Микола Іванович, доктор філологічних наук, професор, академік Академії вищої освіти України, ректор Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

*Школа – велика сила,
яка визначає побут та долю народів і держав,
зважаючи на основні предмети і принципи,
вкладені в систему шкільної освіти.*

Дмитро Менделєєв

Метою пропонованої статті є різновекторний аналіз стратегічних напрямів укрупнення навчальних закладів, що сприятимуть ефективній реалізації в сучасній Україні ідеї укрупнення опорних шкіл – закладів нового освітнього формату, своєрідних «шкіл-лідерів», «шкіл-координаторів», «шкіл-ресурсних центрів», у яких сконцентровано все найсучасніше для надання доступної якісної освіти учням, а педагогам – широких перспектив для саморозвитку і професійного зростання.

Вступ

Опорні школи (школи-хаби, *hab schools*), «магнітні» і «центральні» школи, навчальні комплекси – це аж ніяк не повний перелік різних форм укрупнення навчальних закладів, створених на засадах інтегрування освітніх установ. Моделі та механізми об'єднання навчальних закладів можуть бути різними залежно від мети, завдань і очікуваних результатів цього процесу. Укрупнення шкіл спрямоване насамперед на інтеграцію декількох середніх загальноосвітніх установ і створення *великої базової старшої школи*, що консолідує ресурси, украй потрібні для навчання старшокласників: навчальні лабораторії із сучасним обладнанням, профільні класи, дистанційне навчання, спортивні споруди, медичні пункти тощо. Кооперування освітніх установ може здійснюватися на основі об'єднання декількох початкових шкіл та створення *великої базової початкової школи*, яка зосереджує все необхідне для навчання молодших учнів: дитячий садок, фізкультурно-оздоровчий комплекс, дитячий екологічний парк, дитячий театр, комп'ютерні класи тощо. Укрупнення шкіл здійснюється на засадах інтеграції освітніх установ різних типів і рівнів акредитації – дошкільний навчальний заклад, об'єднаний із середньою загальноосвітньою школою, коледжем/гімназією/технікумом тощо, унаслідок чого постає *єдиний навчально-виховний комплекс*.

У сучасному освітньому просторі мають право на існування різні моделі, стратегії укрупнення навчальних закладів. Ураховуючи кризове становище більшості малокомплектних шкіл сільської місцевості, в Україні гостро постає питання скорочення частини таких освітніх установ і створення великих опорних

шкіл (шкіл-хабів) для навчання учнів середніх та старших класів. У Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 24 грудня 2015 р. наголошено, що «з 1 вересня 2016 р. фінансування загальноосвітніх навчальних закладів (крім закладів початкової школи), кількість учнів у яких становить менше 25 осіб, за рахунок освітньої субвенції не здійснюється» [5, с. 9].

Згідно із цим Законом обласні державні адміністрації мають розробити й затвердити регіональні плани створення освітніх округів та об'єднання навчальних закладів. Очікується, що з 1 вересня 2016 р. в Україні запрацює близько 100 опорних шкіл.

Зарубіжний досвід

Досвід роботи укрупнених навчальних закладів є у багатьох країнах світу, насамперед у США. Як свідчить статистика, понад 70 % учнів старших класів відвідують великі школи, контингент яких перевищує 1 000 осіб [6]. Головно це громадські, платні *школи-хаби (hab schools)*. Вони є вузловими, центральними навчальними закладами, які координують діяльність установ середньої освіти у межах певної території.

Американські школи-хаби для старшокласників мають добре обладнані навчальні лабораторії, великі класи, оснащені сучасною технікою, спортзали, басейни, майстерні, комп'ютеризовані книгозбірні тощо. У таких школах учням надається широка свобода вибору предметів, цікавих освітніх напрямів. У навчальному процесі особливу увагу приділяють різноманітним факультативним предметам за вибором (курси іноземних мов, музика, основи ведення бізнесу тощо) [11], заняттям спортом (футбол, баскетбол, легка атлетика тощо) [Там само]. Під час навчання в старшій школі учні складають обов'язковий іспит – академічний тест, що підтверджує рівень їхніх знань.

Заслугує високої оцінки регіональний досвід інтегрування навчальних закладів і малокомплектних шкіл та шкіл, що знаходяться у віддалених регіонах, який мають Республіка Карелія й Чуваська Республіка (Росія). Укрупнення шкіл там розпочалося ще з кінця 90-х рр. ХХ ст., а в наш час сформувалися різні інтеграційні моделі навчальних закладів,

із-поміж яких нові – «магнітні» та «центральні» школи. «Магнітні» школи – це базові освітні установи шкільного/територіального округу, які надають освітні послуги учням певної території й координують взаємодію з початковими школами, дитячими садками, установами додаткової освіти, початкової професійної освіти тощо [7]. «Центральні» школи входять до системи базових шкіл муніципального району, міського округу і регулюють освітній процес у «магнітних» школах [Там само].

Показовим результатом такої реструктуризації сільських шкіл у Чуваській Республіці став широкий вибір учнями варіативних освітніх програм і профілів – мережа інноваційних установ охоплює профільним навчанням понад 80 % школярів, викладання ведеться за 12-ма профілями [Там само]. Крім того, реформа шкіл суттєво підвищила якість надання освітніх послуг (у 2010 р. частка абітурієнтів вищих навчальних закладів, які закінчили сільські школи, становила 46 %; відповідно до реструктуризації – лише 23 %) [Там само].

Передовий досвід, що стосується створення опорних шкіл (ресурсних центрів), має Республіка Казахстан. За офіційною статистикою, країна планує відкрити у 2016 р. понад 150 опорних шкіл – інтегрованих освітніх установ, призначених не лише об'єднати матеріально-технічні ресурси, а й координувати та організувати взаємодію шкіл, закріплених за ними. Тричі на рік (на початку, у середині та наприкінці навчального року) протягом 10-ти діб школярі навчаються в опорній школі й атестуються. У міжсесійний період вони відвідують малокомплектні школи з використанням дистанційних освітніх технологій [2]. Результатом такої державної політики укрупнення шкіл стало зростання доходів у сфері середньої освіти, які у 2015 р. становили майже 4 млрд тенге, що на 3,4 млрд більше, ніж у 2013 р. [12].

У країнах Латинської Америки, зокрема Мексиці, Бразилії, процес реформування освіти здійснюється шляхом об'єднання периферійних шкіл у великі *блоки навчальних закладів* [6] із єдиним адміністративно-педагогічним ресурсом та навчальним простором для учнів. Метою організації таких установ стало здобуття якісної освіти, доступної для дітей із найбідніших регіонів країни.

Українські реалії

Популярна практика створення шкіл-хабів не оминула й нашу державу. Укрупнення шкіл, яке нині відбувається в Україні, зумовлене різними чинниками. Йдеться насамперед про демографічний спад, що спричинив різке зменшення

контингенту учнів у школах, зокрема сільських малокомплектних. Найкритичніше ця проблема відчувається у віддалених селах [10]. За станом на 2016 р. в Україні функціонує 613 шкіл I–II ст., де кількість учнів 1–9-х класів не перевищує 25 осіб [1]. За статистикою, яку подає Інститут освітньої аналітики Міністерства освіти і науки України, у 2015–2016 рр. найбільше сільських шкіл скорочено у Волинській, Житомирській та Чернігівській областях [4]. Що стосується Полтавської області, то за збігли 20 років кількість шкіл тут скоротилася від 990 до 664 [9]. Загалом в Україні впродовж 2014–2015-го та 2015–2016 н.р. було закрито 231 сільську школу [4]. Вартість навчання одного учня в таких (малокомплектних) школах, наголошує заступник Міністра освіти і науки України П. Хобзей, становить понад 50 тис. грн на рік, тоді як середня розрахункова вартість навчання одного учня по країні – 9 тис. 100 грн [1]. У зв'язку із цим постає сутнісне питання: чи зможуть надані державою 50 тис. грн на навчання учня в малокомплектній школі гарантувати здобуття якісної освіти, відкрити широкі можливості вступу у ВНЗ? Результати зовнішнього незалежного оцінювання, аналіз наслідків вступної кампанії не дають підстав для ствердної відповіді. Уже з 2008 р., як свідчить статистика ЗНО, успішність випускників сільських шкіл значно погіршилася, зокрема з української мови, літератури, математики [10].

Як бачимо, процес укрупнення сільських шкіл та створення опорних навчальних закладів розпочато не на голому ґрунті, його продиктувало саме сучасне життя. У грудні 2015 р. на 24 «пілотні» проекти створення великих опорних шкіл український уряд виділив 170 млн грн [3]. Важливо, що ідею укрупнення навчальних закладів, реалізацію якої покладено на Міністерство освіти і науки України, підтримали уряд США, фонд «Western NIS Enterprise Fund», компанія «Майкрософт Україна».

Експериментальною опорою школою в Полтавській області в рамках зазначеного пілотного проекту обрано Покровську загальноосвітню школу Решетилівського району [9]. За результатами конкурсу, проведеного Полтавською державною обласною адміністрацією, статус опорних шкіл надано Зінківській спеціалізованій школі I–III ст. № 1, Чутівській загальноосвітній школі I–III ст. та Шишацькій спеціалізованій школі імені В. І. Вернадського [Там само]. Це заклади нового освітнього формату із потужним педагогічним колективом, розвинутою транспортно-комунікаційною інфраструктурою, найсучаснішою матеріально-

технічною базою, Інтернетом, різноманітними навчальними лабораторіями й класами, комп'ютерними комплексами, мультимедійним обладнанням, дистанційним навчанням, енергозберезувальними технологіями тощо. Названі школи мають потенційну межу для навчання – не менше ніж 360 учнів і щонайменше по три філії в найближчих населених пунктах.

Принципи укрупнення опорних шкіл

Стратегічними *принципами укрупнення* опорних шкіл вважаємо такі: *принцип* територіальної інтеграції; *принцип* добровільного волевиявлення та згоди педагогічних колективів, спільноти батьків учнів, місцевих громад; *принцип* доступності здобуття якісної освіти і платного навчання; *принцип* наявності необхідних ресурсів для забезпечення гарантованої якісної освіти (транспортно-комунікаційні, професійно-педагогічні, матеріально-технічні, фінансово-економічні, інформаційно-комп'ютерні); *принцип* кількісного забезпечення учнівським контингентом, що встановлює потенційну межу для організації навчального процесу; *принцип* формування єдиного адміністративно-педагогічного ресурсу й освітнього простору для учнів; *принцип* виборності директора школи на конкурсній основі; *принцип* координування взаємодії між загальноосвітніми навчальними закладами у межах певної територіальної одиниці; *принцип* ефективності (результативності, економічності) організації роботи; *принцип* забезпечення диференціації й поліпрофільності навчання.

Перспективи укрупнення опорних шкіл

Що ж до перспектив укрупнення шкіл, то вони очевидні для учнів, батьків, педагогічних кадрів, педагогічного закладу і, зрештою, для держави.

Для учнів та їхніх батьків – це суттєве підвищення якості освіти, яка стає доступною для всіх; зростання шансів вступу до вищих навчальних закладів і продовження навчання в Україні або за її межами; широта свободи вибору освітніх програм і профілів (варіативність та профільність освіти); зростання можливостей кожного школяра будувати власну освітню траєкторію; покращення умов соціалізації учнів, їх прогресивний і гармонійний розвиток в умовах здорової конкуренції; забезпечення якісним харчуванням та гарантування безпеки життя й оздоровлення.

Для педагогічних кадрів – це забезпечення роботою, поліпшення умов працевлаштування вчителів, які мають високий рівень професійної підготовки й досвід успішної педагогічної діяльності; фахове зростання і вдосконалення педаго-

гів завдяки обміну досвідом, апробації нових методик, роботи у здоровому конкурентному колективі великої школи; покращення умов для організації планової післядипломної освіти вчителів та забезпечення належного рівня методичної роботи з навчальних предметів і виховної діяльності педагогічного колективу; змога одержання високої заробітної плати.

Для навчальних закладів – це оновлення змісту і форм організації навчально-виховного процесу; ефективність використання фінансових і територіальних ресурсів; зміцнення матеріально-технічної бази освітньої установи, її осучаснення; стабілізація наповнюваності класів і шкіл у сільській та міській місцевості; поліпшення умов розвитку дошкільних навчальних закладів у селах; успішне розв'язання комплексу соціальних проблем у регіонах (побудова й ремонт доріг, що ведуть до опорних шкіл; створення власного автомобільного парку школи тощо).

Для держави – це якісне структурно-інноваційне оновлення шкільної середньої освіти, зростання доходів освітньої галузі, а в недалекій перспективі – з'ява покоління мобільних, креативних, самостійних людей, адаптованих до життя в соціумі, громадян-патріотів, здатних змінювати престиж і авторитет України.

Та чи готове сучасне суспільство сприйняти ідею укрупнення шкіл, потребу їх функціонування? Чи здатна держава забезпечити діяльність цих навчальних закладів? Порушені та багато інших питань хвилюють усіх, кому не байдуже майбутнє України.

Перешкоди та застереження

На нашу думку, основними перешкодами й застереженнями на шляху масового впровадження опорних шкіл можуть стати:

- *загроза руйнування й навіть знищення* села, яке було і є осередком національної культури, збереження традицій, історичної пам'яті та ментальності українців. «Випадіння» освітньої установи із загальної інфраструктури села може мати незворотні наслідки – деградація сільської інфраструктури, поступове вимирання села, збіднення генофонду;
- *низька поінформованість* населення щодо доречності оптимізації малокомплектних шкіл, а отже, неготовність частини педагогів, учнів, їхніх батьків, громади сприйняти нову ідею шкіл-хабів та реалізувати її на практиці;
- *невмотивованість* (насамперед батьків, чиї діти [ідеться про мешканців сіл] ходять до школи чи скоро стануть учнями) щодо потреби здобуття дітьми якісної освіти, яка забезпечить покращення умов життя, зокрема й у сільській місцевості;

- *брак* чітких державних стандартів, зрозумілої апробованої концепції, обґрунтованого положення про створення великих опорних шкіл у селах, що ускладнює й гальмує процес реорганізації малокомплектних навчальних закладів;
- *випадки* авторитарного, примусового управління освітніми процесами, які породжують негативну психологічну реакцію частини суспільства на зміни, що відбуваються;
- *брак* коштів на відновлення проекту «Шкільний автобус», ремонт і побудову доріг, що ведуть до опорних шкіл, закупівлю транспортних засобів, створення автобусних шкільних парків тощо;
- *ризики* скорочення штату педагогічних і непедагогічних працівників, зниження статусу шкіл-філій із I–III до II чи I рівня;
- *брак* кваліфікованих педагогічних працівників, охочих працювати в селах, непопулярність у суспільстві педагогічних професій, неготовність вищих навчальних закладів за короткий термін готувати за новими навчальними планами і програмами кваліфікованих фахівців для роботи в школах-хабах;
- *нестабільність і недостатність* державного забезпечення опорних шкіл матеріально-технічними та фінансово-економічними ресурсами, потреба залучення додаткового асигнування від міжнародних і вітчизняних донорів;
- *незавершеність* реформи децентралізації влади та розбудови демократичної системи місцевого самоврядування;
- *невизначеність* очікуваних наслідків, неврахування й недооцінювання ризиків масового впровадження опорних шкіл у практику.

Висновки та пропозиції

Зважаючи на певні застереження й об'єктивно оцінюючи ризики масового впровадження опорних шкіл, з одного боку, ураховуючи соціально-економічні й освітньо-культурні потреби в оптимізації мережі малокомплектних шкіл, з іншого боку, пропонуємо такі, на нашу думку, оптимальні шляхи ефективної реалізації ідеї укрупнення навчальних закладів:

1. *Обґрунтування* потреби й аргументування доречності укрупнення шкіл в українських реаліях, проведення комплексного аналізу вітчизняного та зарубіжного досвіду інтегрування освітніх установ, прогнозування наслідків реалізації пілотного проекту розвитку опорних шкіл (шкіл-хабів) в Україні.

2. *Розроблення* державних освітніх стандартів створення мережі великих шкіл у сільській місцевості, обґрунтування концепції і положення про їх організацію та функціонування.

3. *Популяризування* серед широкої спільноти ідеї впровадження опорних

шкіл: громадське обговорення у пресі чи соцмережах з урахуванням думки батьків старшокласників, директорів шкіл і педагогів; пропозиції місцевих громад щодо доречності функціонування укрупнених навчальних закладів, проведення громадської експертизи та оцінки нововведення з метою запобігання негативній емоційно-психологічній реакції суспільства; мотивування потреби одержання якісної освіти.

4. *Модернізування* системи підготовки й перепідготовки управлінських кадрів, кваліфікованих, професійно мобільних фахівців, готових будувати для дітей індивідуальні освітні траєкторії, відкритих до інновацій і позитивних змін, спроможних уливатися в соціум і творчо розвиватися в умовах здорового конкурентного середовища інтегрованої школи; употужнення «соціального статусу» педагогічних професій, змінення системи мотивації вчителів стосовно їх роботи в сільських школах.

5. *Забезпечення* зв'язку стратегічної державної мети оптимізації шкіл і конкретних регіональних освітніх потреб того чи того навчального закладу, демонстрування взаємної користі і спільності освітніх інтересів держави та регіону, налагодження тісного контакту шкіл із місцевими органами самоуправління, формування демократичного, державно-громадського механізму управління освітніми процесами, дистанціювання від авторитарного, державно-примусового стилю керівництва.

6. *Забезпечення* навчальних закладів матеріально-технічними, фінансово-економічними, господарськими, інформаційно-комп'ютерними та інтелектуальними ресурсами, удосконалення й розроблення нових механізмів додаткового інвестування нових великих шкіл, надання їм грантової, фандрайзингової, донорської підтримки.

7. *Забезпечення* навчальних закладів транспортно-комунікаційними ресурсами, передусім відновлення програми «Шкільний автобус», здійснення ремонту та побудови нових автомобільних шляхів, створення автобусного парку в кожній школі, налагодження підвезення вчителів і учнів відповідно до режиму роботи освітньої установи.

8. *Удосконалення* навчально-методичного забезпечення освітнього процесу, налагодження регулярної співпраці шкіл із методистами регіонального рівня, забезпечення взаємодії вчителів із загальноукраїнськими освітніми ресурсами, упровадження нових педагогічних та інформаційних технологій, організація дистанційної освіти вчителів і учнів (у рамках електронного навчання «e-learning», мережі Інтернет, за допомогою телемостів тощо), створення центрів і системи дистанційного навчання.

9. Розроблення й апробування різноманітних альтернативних моделей і нових механізмів укрупнення освітніх та освітньо-культурних ресурсів у сільській місцевості, унеможливлення руйнування інфраструктури типового українського села; збереження його традицій, звичаїв, культури.

10. Сприяння досягненню високих результатів роботи новостворених експериментальних опорних шкіл у регіоні, які мають стати зразком для подальшого наслідування і масового впровадження.

Насамкінець зауважмо, що будь-яке починання потребує терпіння, зусиль, важкої і сумлінної праці. Сподіваємося, що за умови розумної й далекоглядної освітньої політики, стабільної підтримки держави, мудрого керівництва адміністрації на місцях, довіри й ініціативності громадськості опорні школи стануть справжніми центрами доступної якісної освіти, майданчиком для виховання самостійних, креативних, адаптованих до життя у XXI ст. громадян. Ці школи мають бути «серед найважливіших суспільних пріоритетів, які вторитимуть якісний людський потенціал, освіченість і вихованість української нації, забезпечуючи: державі – соборність і незалежність, народу – єдність, суспільству – справедливість, політиці – моральність, церкві – помірність, владі – відповідальність, вихованню – патріотичність, культурі – духовність, історії – правдивість, людині – громадянськість, мові – державність і пошанованість, традиції – народність, світогляду – українськість, поступу – європейськість, безпеці – євроатлантичність, світу – олюдненість, провідникам – незрадливність, навчителям – вдячність, просвітянкам і педагогам – мудрість, українському духу – високість і негасимість» [8, с. 2].

ЛІТЕРАТУРА

1. *Нав schools в Україні : концепція Міносвіти* [Електронний ресурс] // *Освіта. ua : сайт.* – Текст. дані. – Режим доступу : <http://osvita.ua/school/50589> (дата звернення 25.07.2016).

2. *Академия малокомплектных школ Казахстана* [Электронный ресурс] : портал *Казах. нац. пед. ун-та им. Абая* : офіц. сайт. – Текст. дані. – Режим доступу : <http://vsa.kaznpu.kz> (дата звернення: 23.07.2016).

3. *В Украине появятся школы-хабы* [Электронный ресурс]. – Текст. дан. –

Режим доступа : <http://rus.newsru.ua/ukraine/12apr2016/shkolahab.html> (дата обращения: 25.07.2016).

4. *Загальноосвітні навчальні заклади: статистика за два навчальні роки* [Електронний ресурс] // *Міністерство освіти і науки України : офіц. сайт.* – Текст. дані. – Режим доступу : <http://mon.gov.ua/usi-novini/novini/2016/01/13/zagalno-osvitni-navchalni-zakladi-statistika-za-dva-navchalni-roki> (дата звернення 24.07.2016).

5. *Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» № 911-VIII від 24.12.2015 р.* // *Урядовий кур'єр.* – 2016. – 16 січ. – С. 9–10.

6. *Калашников С. П. Большие и малые школы: об опыте зарубежных стран по реструктуризации сети* [Электронный ресурс] // С. П. Калашников. – Текст. дан. – Режим доступа : <https://publications.hse.ru/view/142822092> (дата обращения: 21.07.2016).

7. *Лучшие практики: региональный опыт Республики Карелия и Чувашской Республики* [Электронный ресурс] // *Новости образования : период. экспертно-аналит. электрон. изд.* – Текст. дан. – Режим доступа : <http://fcproneus.ru/info/view/type/2/id/318> (дата обращения: 22.07.2016).

8. *Мовчан П. Окремі пропозиції з приводу нагальних гуманітарних проблем* / Павло Мовчан, Георгій Філіпчук // *Слово Просвіти : всеукр. культуролог. тижн.* – 2016. – 14–20 липн. – С. 1–2.

9. *На Полтавщині створять перші чотири опорні школи, одну з них – за гроші міжнародних донорів* [Електронний ресурс] // *Полтава : інформ. агенство.* – Текст. дані. – Режим доступу : <http://poltava.today/uk/news/show/11428> (дата звернення 25.07.2016).

10. *Покідіна В. Закриття маленьких шкіл: покращення освіти і економія бюджету* [Електронний ресурс] / Валерія Покідіна // *Сьогодні.ua.* – Текст. дані. – Режим доступу : <http://www.segodnya.ua/opinion/pokidinacolumn/zakrittia-malenkih-shkl-pokrashchennya-osviti-ekonomiya-byudzhetu-671622.html> (дата звернення 24.07.2016).

11. *Среднее образование в США : энциклопедия США* [Электронный ресурс] // *Про США : сайт.* – Текст. дані. – Режим доступа : <http://prousa.info> (дата обращения: 21.07.2016).

12. *Сокращение количества школ в Казахстане* [Электронный ресурс] // *ИА Total.kz : медиапортал.* – Текст. дані. – Режим доступа : http://total.kz/economics/2016/07/11/sokraschaetsya_kolichestvo_shkol_v_kazahstane (дата обращения: 23.07.2016).

Цитувати: Степаненко М. І. Укрупнення шкіл у XXI столітті в Україні: переваги і втрати / М. І. Степаненко // *Постметодика.* – 2016. – № 2. – С. 35–40.

© М. І. Степаненко, 2016. Стаття надійшла в редакцію 29.08.2016 ■